

Bozóki András

Cenzúra és sajtó Magyarországon az 1980-as években

A társadalmi nyilvánosság szerkezetének vizsgálata elválaszthatatlan az adott ország politikai rendszerétől. Magyarországon 1948-tól 1989—90-ig diktatórikus rezsim volt. Közelebbről nézve azonban mégsem lehet ezt a történelmi korszakot egységes periódusnak tekinteni. Az 1948-tól 1963-ig tartó időszakot (az 1956-os forradalom és előzményeinek kivételével) a **totalitarizmus** jegyeivel lehet jellemezni, míg az 1963-tól a rendszer felbomlásáig terjedő periódust **autoritárius** (vagy másként: poszttotalitárius) korszaknak tekinthetjük. Az autoritárius periódusban is voltak hullámvázások a hatalomgyakorlás módszerei tekintetében: 1) 1963-tól 1971-ig a rendszer reformista irányultságú volt, majd 2) 1971-től 1978-ig az antireformista tendenciák váltak meghatározóvá. Végül 3) az 1979-től 1990-ig tartó nyolcvanas évtized a fokozatosan felbomló autoritarizmus korszakaként írható le, amelyet (a rendszeren kívül álló ellenzék megjelenésével párhuzamosan) a reformerek és a keményvonalasok harca, a reformerek előretörése és a rendszer végső eróziója jellemezett.

Írásom három részből áll: először a sajtóra és a nyilvánosságra vonatkozó párthatározatok alapján a sajtó normatív szabályozásának elveit ismertetem; másodsor a nyolcvanas években működő cenzúrát jellemzem empirikus megközelítésben; végül a nyolcvanas évek nyilvánosságának főbb sajátosságait próbálom röviden bemutatni.

A sajtóra vonatkozó normatív politikai elvárások

Magyarországon a vizsgált időszakban (egészen 1986-ig) nem létezett sajtótörvény. Az alkotmány egyrészt deklarálta a szólásszabadságot, másrészt kinyilvánította, hogy a társadalom vezető ereje a kommunista párt. E két alkotmányos deklaráció természetesen ellentétben állt egymással, s gyakorlatilag a párt korlátatlan politikai hatalma érvényesült. Cenzúratörvény azért nem volt, mert a rendszernek nem volt rá szüksége: ez ugyanis a sajtószabadság korlátozásának nyílt beismerését

jelentette volna, másrészt a sajtó pártirányítását jogszabályok nélkül tetszőlegesebben, kötetlenebbül meg lehetett valósítani. A rendszer politikusai gyakran és szívesen hivatkoztak arra, hogy Magyarországon nincs cenzúra (Aczél, 1980), s csak az hökkentette meg kissé őket, amikor az 1981-es magyar írószövetségi kongresszuson az egyik író (Eörsi István) a cenzúra bevezetését követelte, mondván, hogy akkor legalább világosak lesznek a határok, s az írók tudni fogják, milyen korlátok között írhatnak „szabadon”.

A politikai hatalom sajtóra vonatkozó normatív elvárásai nem a kor jogszabályaiból, hanem a mindenkori párthatározatokból ismerhetők meg. A Magyar Szocialista Munkáspárt sajtópolitikájának alapjait a párt 1958-as határozata fektette le. A politikai vezetés által soha vissza nem vont dokumentum szerint a sajtó feladata az MSZMP Központi Bizottsága politikájának követése és népszerűsítése. A sajtó ebben a felfogásban propagandaeszköz, amely a párt politikáját képviseli, s feladata a közvélemény befolyásolása, nevelése a párt elvárásai szerint. A sajtó „kritikai” tevékenységére is csak azért van szükség, hogy bírálja azokat a negatív jelenségeket, amelyek a párt politikájának megvalósulását hátráltatják (Fricz, 1988. 9). Az 1956 előtti sajtópolitikához képest ugyanakkor változást jelentett annak elismerése, hogy az irányítás elsősorban közvetett, a szerkesztőségek önállóak, így a pártirányítás alapvetően a kommunista párttag újságírókon keresztül érvényesül. Valamennyi újságírónak (tehát a nem párttagoknak is) újságírói működésük feltételül szabták, hogy tagjai legyenek a pártirányítás alatt álló Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MUOSZ). Azt a nem párttag újságírót tehát, aki politikailag nem felelt meg a pártállam elvárásainak, a MUOSZ-on keresztül „szakmailag” vagy „etikailag” lehetett felelősségre vonni. Főszerkesztő, illetve fontosabb lapok vezető munkatársa csak az lehetett, aki tagja volt a pártnak.

Az 1958-as párthatározat szerint „a sajtó legyen pártos, munkájában álljon fenntartás nélkül a proletárdiktatúra talaján, álláspontja legyen mindig osztályálláspont. A párt irányításának az egész sajtóban érvényesülnie kell, mert csak így biztosítható a sajtó állásfoglalásának pártossága, csak így kerülhető el a marxizmus—leninizmustól idegen nézetek érvényesülése” (Jakab, 1987. 15). E kiindulópont mellé a hatvanas évek közepétől fokozatosan „puhább” megfogalmazások kerültek, amelyek az irányítás fő eszközének már az „eszmei meggyőzést” tekintették (Jakab, 1987. 40). Ekkor már a párt részéről is megfogalmazódott az az igény, hogy a valóságról szóló „teljes információmennyiséget” a nyilvánosság elé kell tárni, kivéve olyan tényeket, amelyek közzlése országos érdeket sért. Ez a gondolat még erősebb formában — mint tájékoztatási kötelezettség — megjelent a kor egyetlen sajtóról szóló törvényében is (1986), ám annak kritériumait, hogy mi minősülhetett országos érdeknek, tartalmilag nem határozták

meg. Gyakorlatilag minden állami szerv saját hatáskörében maga dönthette el, milyen információt oszt meg a nyilvánossággal, illetve mit minősít szolgálati vagy államtitoknak. Ezzel pedig a teljes körű informálás igénye és a tájékoztatási kötelezettség követelménye üres papír, írott malaszt maradt. Nem egy esetben a Magyar Nemzeti Bank a nemzeti valuta, a forint leértékelésének tényét sem jelentette be nyilvánosan, holott a döntés az állampolgárok legszélesebb körét érintette. (Talán a bank vezetői — némi iróniával — úgy ítélték meg, hogy tettük országos érdeket sért.)

A hetvenes évek antireform-kampányának szellemét jól érzékeltette az 1975-ös párthatározat, amely a „pozitív célok kitűzése” mellett először tett említést — ha konkrétan nem is definiáltan — ideológiai ellenségeiről: „Erősítjük az eszmei harcot a polgári és kispolgári ideológia, a különböző tudománytalan világnézetek ellen, és határozottan fellépünk az ellenséges eszmék, valamint a szocialista közgondolkodást sértő káros gyakorlat ellen. Mindehhez célszerűen felhasználjuk a rádiót, a televíziót és a sajtót is” (Jakab, 1987. 85). Noha soha sehol nem írták le, a magyar újságírók körében köztudott volt, hogy bizonyos tabukérdéseket tartósan nem érinthetnek. Ilyenek voltak:

- 1) a Szovjetunió bírálata;
- 2) a katonai szövetségi rendszerhez (Varsói Szerződés) való tartozás és a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának kérdése;
- 3) a szocialista gazdasági-politikai rendszer és az ezen az alapon álló KGST megkérdőjelezése; valamint
- 4) az 1956-os forradalom (amelynek leverése a Kádár-rendszer genezise volt, s ezért a forradalom hivatalosan „ellenforradalomnak” minősült) reális értékelése.

Ezek mellett voltak időleges, az aktuális politikai igényekből következő tabukérdések is, amelyek tematikailag széles skálán mozogtak. Például volt idő, amikor a párt utasítására a „szegénység” szót — korántsem a politikai korrektség okán — a „halmozottan hátrányos helyzet” kifejezéssel kellett helyettesíteni.

A nyolcvanas években kettős törekvés volt megfigyelhető a sajtó pártirányításában, ami leképezte a párton belüli reformerek és ortodoxok harcát. Az életszínvonal csökkent, amire a politikai vezetés (elsősorban gazdasági) liberalizációval válaszolt. Ez a liberalizáció azonban csak még inkább felszínre hozta a rezsím legitimációs deficitjét. Bebizonyosodott, hogy az államszocializmus csak addig volt elfogadható a társadalom szélesebb csoportjai részéről, amíg javulást hozott anyagi helyzetükben. Ekkor ütött vissza az a sokáig sikeres kádárista stratégia, amely — politikai legitimáció híján — mindenekelett anyagi kompenzációval próbálta fenntartani a társadalmi békét. Amint a rezsím teljesítőképessége csökkent, az emberek automatikusan elfordultak tőle. Ezzel párhuzamosan, 1981 végétől Magyarországon is megjelent a szamizdat.

Ezeket az underground-folyóiratokat szűk körben terjesztették, de a Szabad Európa Rádió lapszemléi révén cenzúrázatlan írásaik mégis egyre szélesebb csoportokhoz jutottak el. A magyar politikai vezetés nem engedhette meg magának, hogy a megjelenő értelmiségi ellenzéki csoportokkal brutálisan leszámoljon. Ez veszélyeztette volna a fogyasztás (így a társadalmi béke) fenntartására szánt hitelek felvételének lehetőségét, másrészt lerombolta volna azt a kedvező nemzetközi imázst, amelyet a Kádár vezette MSZMP reformista szemlélete és a diktatúra liberalizációja révén elért. A politikai vezetés törekvése így a megjelenő ellenzéki csoportok megosztására és a társadalomtól való elszigetelésükre irányult.

A reformerek úgy vélték, hogy meg kell változtatni a sajtó egyoldalú, felülről lefelé irányuló propagandisztikus szerepét, s meg kell engedni, hogy a sajtó közvetítő funkciója kétirányú legyen. A keményvonalasok szerint viszont éppen a helyzet nehezebbé válása és az emberek elbizonytalanodása miatt kell fenntartani a direkt sajtóirányítást, mert a sajtó fontos feladata, hogy erősítse az embereknek a szocializmusba vetett hitét. Ekkoriban nyílt vita folyt a párton belül arról, hogy miként tud megfelelni a sajtó egymással ellentétes követelményeknek: a politikai vezetés céljainak és a közvélemény igényeinek (Fricz, 1988. 43—47). A reformerek és a keményvonalasok eltérően reagáltak a Gorbacsov által kezdeményezett szovjet glasznosztyra: a reformerek további liberalizálást, sőt demokratizálást követeltek, míg a keményvonalasok Gorbacsov fellépésének hatását igyekeztek leszűkíteni a szovjet belpolitikai folyamatokra, mondván, hogy a glasznoszty csupán megkésett követése annak, ami Magyarországon már a hatvanas években végbement.

A hatalmi harcok következtében a sajtóirányítás elveszítette „elvi” jellegét, és a nyolcvanas évek tipikus irányítási formájává az ún. „kézvezérlés” vált. A nyolcvanas évek közepétől már a párthatározatok is elvesztették gyakorlati relevanciájukat, s a rendszerbomlás tüneteként a média irányítását a gyorsan változó, egymásnak is gyakran ellentmondó utasítások jellemezték. Mindez megnövelte a hivatalos sajtóban dolgozók mozgásterét, megindult a sajtó egyre gyorsuló ütemű pluralizálódása. 1988-tól kezdve a korábban érinthetetlennek tekintett tabukérdések is egyre-másra megdőltek. Először a KGST-ben való magyar részvétel szükségességét kérdőjelezték meg, majd a reformok igénye helyébe egyre inkább a rendszerváltás követelése lépett. 1988 októberében megalakult a **Nyilvánosság Klub**, amely elsősorban a hivatalos sajtóban dolgozó, de rendszerkritikus újságírókat tömörítette soraiba. 1989 januárjában Pozsgay Imre államminiszter bejelentette, hogy 1956-ban mégsem „ellenforradalom”, hanem az új hivatalos álláspont szerint népfelkelés történt. Amikor pedig 1989 júniusában eltemették Nagy Imrét, az 1956-os forradalom miniszterelnökét, az újratemetésen egy szónok a szovjet csapatok kivonását követelte. E verbális szakítások révén

valamennyi tabu megdőlt, s 1989 magyar sajtóját a nagy politikai leleplezések uralták. A rendszer képviselőinek immár nem maradt mondanivalójuk: az a nyelvi kontextus, diszkurzív keret, amelyet megszoktak és használtak, radikálisan megváltozott (Szelényi, 1993; Pokol, 1993; Bozóki, 1994). A rezsim előbb szimbolikusan, majd valószínűleg összeomlott.

A sajtóirányítás gyakorlata a nyolcvanas években

A liberalizáció és a rendszerbomlás jegyeit egyaránt magán viselő nyolcvanas évtizedben a sajtóirányítás gyakorlata a normatív szabályozástól egyre inkább az ad hoc beavatkozás felé mozdult el, ami sokszor kiszámíthatatlanná tette a sajtóban dolgozókkal szemben támasztott elvárásokat. Ez a kiszámíthatatlanság azonban — mivel lehetetlenné tette a „központi vonalhoz” való igazodást — egyre önállóbbá tette az újságírókat. Egyre inkább személyektől és egyre kevésbé központilag elfogadtatott elvektől függött az, hogy mi jelenhetett meg és mi nem. Ez pedig megnövelte az újságírói taktikázás lehetőségét.

E sokszor nehezen átlátható és az évtized második felére már-már kaotikussá váló viszonyok elemzésekor Hegedüs István (1988) kitűnő esettanulmányában különbséget tett **előzetes kontroll** és **utólagos rendteremtés** között.

Az előzetes kontroll eszközei a következők voltak:

- 1) a hírek, információk megszűrése;
- 2) intézményesített belső tájékoztatók;
- 3) ad hoc utasítások;
- 4) a főszerkesztők egyéni felelőssége.

1) A hírek, információk kiválogatását az e téren monopolhelyzetű **Magyar Távírási Iroda** végezte el. Ennek során az Iroda működésében „teljesen összekeveredett a szolgáltató és a hatósági funkció” (Hegedüs, 1988. 13). A hírek szűrését az MTI a párt **Agitációs és Propaganda Osztályával** együttműködve, annak iránymutatása szerint folytatta. Az MTI különösen figyelt arra, hogy a Varsói Szerződés országairól szóló információkat csak az érintett ország hírügynökségétől vegye át, nem pedig nyugati forrástól. E cenzúrapolitika komikus következménye az lett, hogy a lakosság sokszor csak az érintett szocialista ország hírügynökségének **cáfolatként** kiadott közleményéből szerzett tudomást valamilyen eseményről. (Mint például abban az esetben, amikor 1983-ban a szovjet légvédelem lelőtt egy dél-koreai utasszállító gépet.) Ez a „tájékoztatási rendszer” kifejlesztett egy kételkedő, vájtfülű, a sorok között olvasni képes, szofisztikált olvasóréteget, amely eleve gyanúval fogadott vagy elutasított bármifajta sikerpropagandát. Több esetben ezért az MTI a cáfolatot sem közölte, hanem a teljes hallgatást választotta. Az az elv egyébként, mely szerint a szocialista országok csak egymás híreit

veszik át, komoly problémákat okozott. Az 1986 tavaszi csernobili atomkatasztrófa idején a szovjetek által kiadott információ nem volt elegendő a minden forrásból tájékozódni próbáló magyar lakosság számára. Ilyenkor a magyar hírügynökség „nyugtató célzattal” híreknek álcázott álinformációkat közölt, amelyekkel csak még jobban hiteltelenné tette önmagát a társadalom szemében.

Ugyanakkor a nómenklatúra tagjai számára az MTI hetente állított össze bizalmas és magyar nyelvre lefordított válogatást **Cikkek a nemzetközi sajtóból** címmel, amely háttérinformációként eljutott a lapok főszerkesztőihez és vezető munkatársaihoz is.

2) **Intézményesített belső tájékoztatókat** egyaránt tartott az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya és (állami szervként) a kormány mellett működő Tájékoztatási Hivatal. Ezekben magasrangú funkcionáriusok tájékoztatást adtak a párt és a kormány aktuális álláspontjáról. Ezekben a tájékoztatáson túl elhangozhattak **felhívások** arra, hogy a sajtó bizonyos témákkal foglalkozzon vagy ne foglalkozzon, illetve — fontosabb bel- és külpolitikai események idején — **sajtótervet** irányozhattak elő, amelyben megszabhatták, hogy melyik lap milyen módon és mekkora terjedelemmel foglalkozzon bizonyos eseményekkel (Hegedüs, 1988. 16). Direkt, formális tiltások látszólag nem voltak, ezek szinte minden esetben **kérés** vagy **ajánlás** formájában hangzottak el, amelyet azonban célszerű volt betartani. Az Agitációs és Propaganda Osztály legalább havonta egyszer — de az országos napilapok esetében hetente — **főszerkesztői értekezletet** tartott, amelyet az egyébként is kommunista párttag főszerkesztők részére a területért felelős központi bizottsági titkár (előbb Aczél György, majd Berecz János) vezetett.

3) Az intézményesített belső tájékoztatók mellett nagy szerepet játszottak az **ad hoc utasítások**, amelyeket — hasonlóan a főszerkesztői értekezleteken elhangzottakhoz — sohasem írtak le. A hatalmi irányítás jórészt telefonon vagy személyes beszélgetés révén történt. A hatalom birtokosai nagy súlyt fektettek arra, hogy intézkedéseiknek — az általános elvek leszögezésén túl — konkrét esetekben ne maradjon nyoma.

4) A cenzúra legjobb eszközének azonban a **főszerkesztők egyéni felelőssége** bizonyult. A főszerkesztői kinevezés, illetve annak megvonása legfelső szinten (Politbüro, Központi Bizottság) történt, a főszerkesztő tehát egzisztenciális függőségben volt a nómenklatúra elitjétől. Az országos pártnapilap (**Népszabadság**) és a párt elméleti folyóirata (**Társadalmi Szemle**) főszerkesztője tagja volt a párt Központi Bizottságának. A pártközpont és a **Népszabadság** szerkesztősége között gyakori volt a fluktuáció: volt, amikor a lap főszerkesztője a pártközpont apparátusában folytatta pályafutását, és helyére nem más újságtól, hanem a pártközpontból került oda valaki. A főszerkesztői egyéni felelősség elve azonban bizonyos, politikailag kevésbé exponált lapok esetében

(gazdasági hetilapok, irodalmi folyóiratok stb.) a cenzúra lazítását eredményezte, és az újságírói mozgástér bővülésével járt. E lapoknál a főszerkesztő gyakran közelebb állt a szerkesztőség újságírói kollektívájához, mint a pártközpont korifeusaihoz, így cenzori szerepkörét kevésbé töltötte be. Többször előfordult, hogy a lap értékei védelmében, szerkesztői szolidaritásból hajlandó volt „tartani a hátát” a pártközpontban, a lapban megjelent kényesebbnek minősített cikkek miatt.

Az Aczél György által irányított kultúrpolitika e kilengéseket bizonyos fokig tolerálta — addig, amíg azok nem öltöttek politikai színezetet. A sajtóirányítás egyik fő célja ugyanis az volt, hogy megakadályozza a politikailag irányatos lapok megjelenését. Egy évtizeden keresztül megghiúsította, hogy a „népi írók” köre saját irodalmi folyóiratot hozzon létre (mert azt politikailag veszélyesnek minősítette), ugyanakkor csaknem minden létező irodalmi folyóirat élén a „népi írók” táborából kikerülő főszerkesztő állt. Azokat pedig egyenként — az egyéni főszerkesztői felelősség révén — könnyebben kézben tudta tartani. Hasonlóképpen elutasították a fiatal írók kérését egy nemzedéki alapon szerveződő irodalmi folyóirat engedélyezésére. Spontán módon mégis kialakult egy ilyen kör a **Mozgó Világ** nevű irodalmi és szociográfiai folyóirat körül, amelyet a kultúrpolitikai vezetés kívülről hozott lojális főszerkesztő alkalmazásával próbált megszüntetni. A szerkesztőség azonban kiállt a régi (szintén párttag) főszerkesztő mellett, így — a nyolcvanas évtized egyik legnagyobb sajtóbotrányaként — az egész szerkesztőséget „meneszteni” kellett. Hasonló dolog történt a Szegeden megjelenő **Tiszatáj** nevű irodalmi folyóirattal, amely a „népi írók” csoportjának átmeneti kikristályosodási pontjává vált.

Az előzetes kontroll gyakorlata érvényesült a könyvkiadásban is. Az állami könyvkiadóknak „minden egyes mű megjelenítésére engedélyt kellett kérniük a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóságától”, az egyházi kiadványokat az Állami Egyházügyi Hivatalnak, a magánkiadásokat a Művelődési Minisztériumnak kellett (még kéziratban) bemutatni (Kőszeg, 1982).

Ha az előzetes kontroll szövevényes hálóján mégis átcsúsztak egyes — a politikai vezetés által nemkívánatosnak tartott — cikkek, a sajtóirányítás képviselői az **utólagos rendteremtés** eszközeivel éltek. Ezek a következők voltak (Hegedüs, 1988. 32):

- 1) a telefonon érkező kioktatás;
- 2) a főszerkesztői igazolójelentés követelése;
- 3) a személyes berendelést követő „fejmosás”;
- 4) a szakmai nyilvánosság előtti pellengérré állítás;
- 5) a prémiummegvonás; és
- 6) (végső esetben) leváltás.

Az utólagos felelősségrevonást az Agitációs és Propaganda Osztály vagy a Tájékoztatási Hivatal sajtófelügyelői hajtották végre. A rendszer utolsó időszakában azonban nemcsak ezek működtek egyre kevésbé összehangoltan, de a legfelsőbb pártvezetésen belül is — attól függően, hogy reformer vagy konzervatív volt-e a cenzor — eltérő értékelést kaptak. Ekkor már amiért az egyik politikustól dicséret, azért a másiktól elmarasztalás járt. Mindez kibővítette a taktikázás lehetőségét. Hegedüs leír egy esetet, amely szerint a **Népszabadságnál** vetésforgószerűen, hetente váltotta egymást a lap tartalmáért felelős négy főszerkesztő-helyettes, s az egyik többet engedett meg, a másik kevesebbet. Így az újságíró, ha kényes cikket írt, megvárhatta, míg a politikailag toleránsabb szerkesztő került sorra, akinél írása megjelenhetett. Ugyanannál a lapnál így egyik héten „keményebben”, a másik héten csak „puhábban” kritikus cikkek jelentek meg, de a tűréshatár sokszor egyazon lapszámon belül a rovatok között is különbözött. Hasonlóképpen, az utolsó pillanatban leadott cikkeknek nagyobb esélyük volt a megjelenésre, mint azoknak, amelyeket még idejében több lapszerkesztő átolvashatott (Hegedüs, 1988. 54—55).

E taktikai fogások mellett az ellenőrzés fent vázolt rendszere kikényszerítette az **öncenzúrát**. A nyilvános sajtóban egészen 1988-ig nem lehetett szabadon írni. Mégis kialakult egyfajta latens pluralizmus „a sorok között olvasás” művészete révén. A nem párttag értelmiség kedvenc napilapja a nyolcvanas években a **Magyar Nemzet** volt, amelyen nemigen lehetett az aktuális pártpolitikával kapcsolatban propagandisztikus vagy túlbuzgóan támogató cikkeket találni, s a lapból — tematikája, hangvétele és a benne megszólaltatott értelmiségiek nézetei alapján — bújtatott, de érzékelhető szolid polgári attitűd sugárzott. 1988—89-ben — Kádár megbuktatása után — ez a lap közölte a legtöbb hírt az újjászerveződő ellenzéki pártokról, mozgalmakról, amiben az is közrejátszott, hogy a lap előbb a Hazafias Népfront elnökeként, majd államminiszterként tevékenykedő reformer politikus, Pozsgay Imre támogatását élvezte. A hetilapok közül — a szűk közönséget elérő egyetemi hetilapokat leszámítva — a gazdasági technokrácia akkoriban még üdítően semleges nyelvét beszélő, reformpárti **HVG** merészkedett a legmesszebbre. A havi folyóiratok között a népszerűségét akkor még el nem veszítő **Valóság**, az Aczél György türelmét a hatvanas évek óta élvező társadalomelméleti lap állt az élen, bár a pártbefolyás alól átmenetileg kikerülő **Mozgó Világ** (1980—83 között), valamint az egyetemi folyóiratként induló **Medvetánc** (1982-től) és **Századvég** (1986-tól) már jóval kritikusabbak és radikálisabbak voltak.

A kultúra irányítóit új feladat elé állította a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a szamizdat, vagyis a megjelenési engedélyt nem kérő, cenzúrától független, underground ellenzéki sajtó megjelenése. 1979-ben, amikor meghalt Bibó István, az 1945 utáni évtizedek

legnagyobb hatású független politikai gondolkodója, ellenzékiek egy csoportja számos elsőrangú értelmiségi részvételével tanulmánykötetet adott ki. A pártközpont a politikai lojalitás/ellenzékiesség skáláján osztályozta az akcióban részt vevő szerzőket, s célja itt is az volt, hogy megakadályozza egy alternatív politikai tábor kialakulását, kiszélesedését. Ennek megfelelően a **Bibó Emlékkönyv** egyes szerzői nem részesültek semmiféle retorzióban, elsősorban azok, akiket a pártközpont mindenáron meg akart tartani az első (hivatalos) nyilvánosságban. Másokat behívtak a pártközpontba, és szigorúan „elbeszélgettek” velük. A harmadik csoport tagjai megtarthatták állásaikat, de nem engedték őket az egyetemen tanítani. Voltak olyanok is, akiket — a büntetés következő fokozataként — eltávolítottak állásaikból, és évekig nem is juthattak állami munkahelyekhez. Végül az utolsó csoportot azok alkották, akiknek már korábban sem volt állásuk: velük szemben a hatósági figyeltetést, a telefonlehallgatást és a megfélemlítés egyéb módszereit alkalmazták, illetve bevonták útlevelüket. (Erről részletesen lásd Csizmadia, 1995.)

E példa jól mutatja, hogy a Kádár-rendszer az ellenzékkel szemben tipikusan a differenciált represszió és a társadalmi izoláció taktikáját alkalmazta. Ez a taktika néhány évig viszonylagos sikerrel működött: a demokratikus ellenzék aktív köre évekig nem bővült, és a csoport sokáig nem volt képes arra, hogy — szemben a lengyelországi ellenzékkel — üzenetét eljuttassa más társadalmi rétegekhez. A demokratikus ellenzék tagjai évekig úgy érezték, hogy egy hermetikusan elszigetelt „értelmiségi gettóban” élnek. (Ennek egyik korabeli dokumentuma: Kenedi, 1983.) Ezzel párhuzamosan azonban fokozatosan bővült — mindenekelőtt a rock—punk szubkultúrában és a fiatalabb évjáratúakat tömörítő irodalmi csoportokban — azok köre, akik az ellenzéki eszmék fogyasztóiból azok termelőivé váltak. Irónia, társadalomból való „kivonulás”, értéksemlegesség és/vagy radikális polgárpukkasztó attitűd jellemezte őket (Bozóki, 1988). Néhány rockegyüttest betiltottak, egy énekest bebörtönöztek, de az új zenekarok többsége megmaradhatott a zenei élet periferiáján (Kürti, 1991). Többségüknek csak 1988—89 táján lett arra lehetőségük, hogy lemezt adjanak ki. Az írók közül volt olyan (Esterházy Péter), aki művészi kifejezés módjába beemelte, láthatóvá és ezáltal nevetségessé tette az öncenzúrát. Amikor egy mondatban kényesnek minősíthető részhez ért, odaírta, hogy **«öncenzúra»**, majd egyszerűen folytatta a mondatot. Mivel ez a motívum többször visszatért, a könyv olvasása így részben a rejtvényfejtésre emlékeztetett, amelyet az író később tudatosan beépített gondolatmenetébe és esztétikailag is magas szintre emelt.

Mivel az ellenzék és holdudvara a Helsinki-konferencián elismert emberi jogok alapján állt, és az önkorlátozó „radikális reformizmus” stratégiáját követte, valamint — főleg a Szabad Európa Rádió révén — viszonylagos külföldi ismertségre is szert tett, a politikai vezetés számára

egyre nehezebbé vált az ellene való erőszakos fellépés. A vezető ellenzékiek nevét Nyugaton is számon tartották, s ez számukra valamilyes védőernyőt biztosított.

Az Aczél György nevéhez fűződő, differenciált-szelektív represszióra épülő kommunista kultúrpolitika (Agárdi, 1994) a „**Tiltás, Tűrés, Támogatás**” kategóriáit állította fel. A szocializmus mellett elkötelezett, valamint a „társutasnak” tekintett „haladó” írók műveit támogatták; az ideológiailag semleges vagy a rendszerrel nem rokonszenvező, de marginális hatású műveket megtűrték, végül az „ellenzéki-ellenséges” beállítódásúnak minősített produktumokat betiltották. A rendszer nem volt merev, „jó magaviselet” (értsd: lojális gesztusok gyakorlása) esetén a rosszabb kategóriából át lehetett kerülni az előnyösebb kategóriába, illetve „rossz magaviselet” esetén a hátrányosabbra. Előfordult, hogy néhány (máskülönben gyakran kiadott) író (Csoóri Sándor, Csurka István) egyéves „szilenciumra” ítélték, másokat hosszabb-rövidebb időre tilalmi listára tettek. Mindezekon túl, a kultúrpolitika képviselői az ellenzéki-félellezéki csoportok megosztásának céljából igyekeztek elmélyíteni azokat a kulturális törésvonalakat (népiek—urbánusok), amelyek a magyar értelmiségben már régóta léteztek.

A nyolcvanas évek Magyarországon nem volt tehát központilag elkülönített, egységesen működő cenzúrahivatal; a cenzúra működését különböző — előzetes és utólagos — szűrőrendszerek jellemezték. Mindig megvolt az esélye annak, hogy valamely „kényes” produktum esetleg átjut a hálón, de ezt előre kiszámítani nem lehetett. A késő kádári „puha” diktatúrának indirekt, „bársonyosan” (Haraszti, 1987) működő cenzúrája volt.

A nyilvánosság szerkezetének alapjellemezői

A magyar és kelet-közép-európai poszttotalitárius nyilvánosság szerkezetváltozásának általam eddig ismert legalaposabb elemzését Sükösd Miklós (1990) adta. Ebben az írásban a nyilvánosság „legális—nem legális”, valamint a „politikai—nem politikai” dimenziói segítségével tett különbséget a **toleráns represszió** és — a Hankiss Elemér által korábban már jellemzett — **kettős nyilvánosság** struktúrái és időszakai között. Az előbbi a hatvanas évek közepétől 1976-ig terjedő időszakra tartotta érvényesnek, míg a másodikat az 1976-tól 1988-ig tartó szakaszra tekintette jellemzőnek.

E különbségtevésnek fontos heurisztikus értéke van. Megközelítését alapvetően elfogadom, így csak azokra az állításokra térek ki, amelyeknél véleményünk különbözik. Egyrészt a „toleráns represszió” helyett pontosabbnak tartom a szelektív vagy differenciált represszió fogalmát. Bizonyos témakörökben (például 1956 értelmezése) és bizonyos, a pártirányítás által különösen fontosnak tekintett, nagy fogyasztóréteggel

rendelkező médiumokban (**Népszabadság, tévéhíradó**) a represszió egészen a nyolcvanas évek végéig „intoleráns” volt, míg a marginálisnak tekintett szférákban (rock- és punkzene, egyetemi lapok, művészfilmek, egyes értelmiségi folyóiratok) az alkotók lényegesen nagyobb mozgásteret élvezhettek.

A sajtóirányítás egésze — különösen ha a totalitárius korszakhoz viszonyítjuk — valóban leírható a „toleráns represszió” fogalmával, ez a kontroll azonban nem egyformán vonatkozott minden lapra. Egyes értelmiségi folyóiratoknak például az akkori kultúrpolitika tudatosan „szelepfunkciót” engedélyezett, miáltal szabályozott mederben tarthatta a kritikai megnyilvánulásokat. A hivatalos sajtóban megjelenő kritikák így csaknem automatikusan a „konstruktív kritika” skatulyájába kerültek, míg mindazok, amelyek ide nem kerülhettek, törvényszerűen „destruktív” minősültek. A szelektív represszió rendszere legjobban **koncentrikus körökkel** lenne szemléltethető, amelyben az origóhoz (vagyis a hatalmi centrumot jelentő pártközpont) legközelebb álló körben volt a legszigorúbb a politikai kontroll, s innen távolodva, a külső körök felé fokozatosan gyengült az ellenőrzés. A legkülső körben a kis olvasottságú, nagyobb időközönként megjelenő, nem politikai jellegű szakmai folyóiratok helyezkedtek el. Az irodalmi folyóiratok — tekintettel az irodalom Kelet-Közép-Európában hagyományos, latensen vagy nyíltan politizáló jellegére — a társadalomtudományi lapokhoz hasonló figyelemben részesültek, míg a kis példányszámú zenei, képzőművészeti, természettudományos vagy hobbilapok kontrollja egészen laza volt.

Másik észrevételem az, hogy a szelektív represszió és a kettős nyilvánosság nem különíthetők el tisztán egymástól korszakokként. Miközben a nyolcvanas évek elejétől (a szamizdat elterjedésével) valóban beszélhetünk kettős nyilvánosságról, a hivatalos nyilvánosság keretei között továbbra is fennmaradt a szelektív represszió. A párton belüli ortodox erők törekvése éppen arra irányult, hogy a sorok szorosabbra zárásával eljelentékteleníthető legyen a szamizdat-nyilvánosság, illetve amikor ez az elképzelés kudarcot vallott, bevezették a kettős publikálás tilalmát. Azzal azonban, hogy megpróbálták megtiltani az „átjárást” a kétfajta nyilvánosság között, implicit módon elismerték annak létét.

A legális (első) és az illegális (második) nyilvánosság merev dualitása főként az 1981-től 1986-ig terjedő időszakot jellemezte. A szamizdat-folyóiratok (**Beszélő, Hírmondó, Demokrata**) olvasótáborra lassan, de biztosan növekedett, s az itt publikáló szerzők körében megnőtt azok aránya, akik már nem álnéven, hanem saját nevük alatt közöltek cikkeket. Tematikájuk, írásaik kritikus hangvétele 1986 után fokozatosan hatott az első nyilvánosságban megjelent lapokra, így azok is egyre kritikusabbá váltak. Ebben fontos szerepe volt annak az 1985 körül kialakult, közvetítő szerepet betöltő „szürke zónának”, amely a második nyilvánosságban megfogalmazott gondolatokat popularizálta, vitte át a

szélesebb közönséghez. Az ellenzék tagjait egyre gyakrabban hívták meg különböző egyetemi klubokba, civilek által szervezett összejövetelekre, s ezzel párhuzamosan az addig elsősorban a hatalom képviselőivel tárgyaló reformerek is radikalizálódtak. A párt reformerei a „közmegegyezés” szükségességéről beszéltek, amely igénynek kritikai éle volt a párton belüli harcokban. Ám a megerősödő „közvetítő szféra” s később a **Nyilvánosság Klubot** megalakító újságírók számára ekkor már evidenssé vált, hogy az adott állapotok között a társadalomban nem képzelhető el közmegegyezés, a pártvezetés ortodox szárnyával pedig a politikai rendszer átalakításáról nem is lehetséges „közmegegyezés”.

A politikai változást követelők számának gyors növekedésével és a két nyilvánosság közötti „szakadékot” fokozatosan feltöltő közvetítő szféra megerősödésével a „kettős nyilvánosság” korábban létező modelljét 1987-re meghaladta az idő. A nyilvánosság szerkezetének átalakulása hasonló módon ment végbe — de sokkal gyorsabb ütemben —, ahogy azt Habermas (1993) a politikai nyilvánosság 18. századi kialakulására vonatkozóan leírta. A nyolcvanas évek első felének kettős nyilvánosságát (és mindkettő latens pluralizmusát) az évtized végére felváltotta a nyíltan plurális szerkezetű nyilvánosság. A lobbik, érdekcsoportok és szellemi szekértáborok latens pluralizmusát pedig felváltotta a többpártrendszer köré szerveződő politikai tagoltság.

Hivatkozások

- Aczél György: A mai magyar társadalomról. Valóság, 1980. Vol. 23. 12. sz.
- Agárdi Péter: Közeltések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. Esmélet, 1994. 20. 129–165.
- Bozóki András: Critical Movements and Ideologies in Hungary. Südosteuropa, 1988. Vol. 37. 7–8. sz. 377–387.
- Bozóki András: Intellectuals and Democratization in Hungary. In: Chris Rootes—Howard Davis (eds): Social Change and Political Transformation. UCL Press. London, 1994. 149–175.
- Csizmadia Ervin: A magyar demokratikus ellenzék. T-Twins. Bp., 1995.
- Fricz Tamás: Az MSZMP és a tömegkommunikáció. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1988.
- Habermas, Jürgen: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég—Gondolat. Bp., 1993.
- Haraszti Miklós: The Velvet Prison: Artists Under State Socialism. Basic Books. New York, 1987.
- Hegedüs István: Sajtó és irányítás. MTA Szociológiai Intézet. Bp., 1988.
- Jakab Zoltán (ed.): A tömegkommunikáció a Magyar Szocialista Munkáspárt határozataiban és dokumentumaiban (1957–1980). Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Bp., 1987.
- Kenedi János: A demokratikus ellenzék válsága. Szamizdat. Bp., 1983.
- Kőszeg Ferenc: Könyvkiadói cenzúra Magyarországon. Beszélő, 1982. 5–6. sz.
- Kürti László: Rocking the State: Youth and Rock Music Culture in Hungary, 1976–1990. East European Politics and Societies. 1991. Vol. 5. No. 3, Fa. 11. 483–513.
- Pokol Béla: Pénz és politika. Aula. Bp., 1993.
- Sükösd Miklós: From Propaganda to „Öffentlichkeit” in Eastern Europe: Four Models of Public Space under State Socialism. Praxis International 1990. Vol. 10. 1–2. Spring 39–63.
- Szelényi Iván: A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. MTA Politikai Tudományok Intézete. Bp., 1992.